

{ יהודה שנהב־שהרבני }

אמיל חביבי: הסופר שסירב להיענות לחלוקה הנוחה בין נאמנות לבגידה

הוא זכה בפרס ישראל אבל נחשב זר. הוא כתב על חיפה אבל חיפא כתבה אותו. הוא יצר מן המקום שבו אי־אפשר להיות חופשי, ולכן המציא חירות של לשון: 30 שנה אחרי מותו של אמיל חביבי – שאלות הישארות, השבה והזהות שעמדו בלב כתיבתו נראות אקטואליות מתמיד

במובן זה סעיד אבו אלנחס שייך למשפחה גדולה של דמויות בישגרא ספרותיות: קנרד של וולטר, גיבורי שלום עליכם. דמויות שנראות כאילו אינן מבינות את העולם, אבל דווקא דרכן העולם מתגלה במלוא אכזריותו. חביבי יצר דמות שאינה מנצח חת אבל גם אינה נעלמת, אינה מורדת בגלוי אבל גם לא נכנעת, אינה אומרת את האמת במישרין אבל גם חושפת את הצד המגוחך של השקר הרשמי. אפשר לראות זאת גם בטקסט על "הטנטור" ראיית" שאחר כך קוראים לה "אלפא־קנה", "הנשארית". טנטורה אינה מופיעה בספר כפרק היסטורי מוסבר, אלא כשקר רשמי שמחלחל אל תוך הסיפור. חביבי אינו מוסר עדות ישירה על "קורות אותו ערב סתווי", אלא מראה כיצד השקר עצמו נעשה לשפה. כיצד מקום שטבח התקיים בו ממשיך לדבר דווקא דרך ההכחשה שלו, ומי שנשאר נאלץ לחיות בתוך משפטים שקריים בעליל. זו אינה רק סאטירה על מנגנון ההכחשה, זו דרך לכתוב היסטוריה במקום שבו אסור לדבר ביושר על ההיסטוריה.

וזה כוחו הגדול של חביבי. הוא לא ניסה להעניק לפלסטיני שנשאר דמות מופת נקייה. הוא כתב את המבוכה, את הפחד, את התלות, את ההסתגלות, את ההישרדות, את הבושה ואת ההומור. הוא ידע שהפלסטיני שנשאר לא חי בתוך אפוס, אלא בפרוזה יומיומית של ריי שיונות, פקידים, משטרה, מפלגה, משׁ פחה, שכנים, זיכרונות, בתי כלא ומילים כפולות משמעות. לכן הספרות שלו אינה רק ספרות של עדות, אלא ספרות של תחבולה. היא אינה צועקת את האמת. היא מחקה את לשון הכוח עד שהכוח עצמו מתחיל להישמע מטורף.

הדוגמאות אצלו תמיד נראות תחילה כבדיחה, ורק אחר כך מתגלה שהן מנגנון פוליטי שלם. "מדינת חיפה" (בערבית: 'העיר חיפא', ולכן חשב שהיא הפכה לשם המדינה), למשל, אינה רק הברקה לשונית שלו. היא מצמצמת את מדינת ישראל למרחב שבו כלוא סעיד אבו אלנחס, ובה בעת מעניקה לחיפה ריבונות פרודית משלה. גם "המדור לחיפוש קרובים" חוזר אצלו כצל עקום של הביטוי הישראלי המוכר. הפלסטינים שנשארו מחפשים את קרוביהם בתוך מדינה שאינה מכירה באסון שפיי זר אותם. והדגל הלבן, בשנת 1967, שהערבים נתבקשו להניף כסימן של כניעה. סעיד הניף אותו מפני שהיה בחיפה ולא ידע אם זה נחשב אזור כיבוש. מה שאצל סעיד נדמה תחילה כסמל של כניעה, נהפך במהירות לפרודיה על משטר החשד. הפל־סטיני שנשאר נדרש כל הזמן להוכיח שאינו אויב, וכך יוצא שהוא נכנע "יותר מדי", נכנע ונכנע עד שהכניעה עצמה חושפת את האבסורד של הכוח.

חביבי היה סופר של פילולוגיה פוליטית. הוא ידע שהשאלה אינה רק מה מותר לומר, אלא גם באיזה גוף מותר לדבר, באיזה זמן, באיזה שפה ובאיזה אירועיה. הפלסטינים שנשארו נדרשו לדבר בשפה של מי שניצחו אותם, אבל לא יכלו להפסיק לדבר בשפה של מי שהיו. הם נדרשו לחיות בהווה ישראלי שהכריז על

דרוויש כתב נגד זה, בין הרבה אחרים. אבל גם כאן האירוניה של ההיסטוריה חדה יותר מן העמדה עצמה. דרוויש לא הצליח להישאר במדינה שקמה ונעקר ממנה. חביבי נשאר בה. לכן הוויכוח ביניהם אינו ויכוח פשוט בין טהרנות לפשרה, אלא

החיפאים: א"ב יהושע ואמיל חביבי | צילום: שאול גולן

בין שני גורלות פלסטיניים. דרוויש דיבר מתוך הפצע של מי שההישארות נלקחה ממנו. חביבי דיבר מתוך הפצע של מי שההישארות אילצה אותו לחיות בתוך סתירה מתמדת. כפל הפרסים לא פתר את הסתירות בחייו של חביבי. הוא הפך אותן לפומביות. וגם כאן הוא פעל כטריקסטר. הוא לא עמד מחוץ למערכת והטיף לה. הוא נכנס לתוכה, אימץ את סמליה, שיחק בהם, הפך אותם לפרודיים, וחשף את האבסורד שלהם מתוכם.

הטריקסטר הספרותי הגדול ביותר של חביבי הוא כמובן סעיד אבו אלנחס, גיבור האופטימיסט, אֶלְמֵת־שֶׁאֲלָ, או בשמו הערבי בי הארוך והנהדר: האירועים המופלאים בהיעלמותו של סעיד אבו אלנחס אֶלְמֵת־שֶׁאֲלָ. שם הספר מכיל בתוכו כמעט הכל: את האופטימיסט והפסימיסט שהתלכדו לדמות אחת. סעיד אבו אל־נחס אינו גיבור הרואי. הוא אינו הלוחם הזקוף של ספרות ההתנגדות אלא בישגרא, שורד, אדם שמתרפס ומתחכם, ותמיד נראה נכון לוותר על כבודו כדי להרוויח עוד רגע של חיים. אולי כמו היהודי הגלותי אצל הפריץ. ודווקא משום כך דמותו אפקטיבית כל כך. חולשתו חושפת את כוחם של השליטים, תמימותו המדומה מגלה את האלימות הרורית שביבו, התרפסותו הופכת לכתב אישום.

אמיל חביבי כתב את מי שנשאר ולא חדל להיות המקום ולא קיבל בעלות עליו, את מי שצחק משום שהצחק היה דרך אחרת לומר: אני עדיין כאן

לפני שאומרים אמיל חביבי, צריך לומר חיפה. ואולי לא חיפה אלא חיפא. שני שמות, שתי ערים. בעברית היא חיפה עם מיום דריקים ממותג. בערבית היא חיפא, של אובדן ונישול. המעבר הקטן הזה, בין אל־ף לה־א, בין חיפא לחיפה, אינו רק עניין של תעתיק. הוא הסיפור כולו. מה קורה לעיר כאשר היא עוברת שפה.

30 שנה עברו מאז מותו של חביבי, והמשפט שנחקק על מצבתו, "נשאר בחיפה", עדיין נשמע כמו אחת התחבולות הספרותיות שלו. לא 'חי בחיפה', לא 'נקבר בחיפה', אלא נשאר בה. בעבר ובהווה. אצל סופרים ומשוררים אחרים ההכרזה על ההישארות עלולה להיות עובדה ביוגרפית או פעולת־דיבור פוליטית. אצל חביבי היא סוגה ספרותית של גיבור פיקרסקי: מצחיקה, טרגית, חמקמקה, מתרפסת, חצופה, כפולת לשון, ובעיקר בלתי ניתנת לתרגום פשוט. חביבי כתב מן המקום שבו הזוויות הרשמיות (נוכחים־נפקדים למשל) קורסות אל תוך עצמן כדי לחשוף פעם אחר פעם את האבסורד. פלסטיני שנשאר, חִיפָאִי, קומוניסט, חבר פרלמנט, סטיריקן, מי שמדי בר מתוך הבית ומגורש ממנו בעת ובעונה אחת. גם ההישארות עצמה אינה מעידה על ביוגרפיה מרחבית אחת. חביבי נולד בשפרעם, גדל בחיפא, ובימי הנכבה שהה ברמאללה ועבר ללבנון, ומשם הצליח לחזור אל

העיר שכבר נכבשה, בשיבה שאין לה דבר עם השיבה האפית המדומיינת של הפליטים, אלא היא תנועה חמקמקה של מי שמנסה להסתגל אל תוך חייו שלו. לכן הכתובת "נשאר בחיפה" אינה מתארת יציבות, אלא את צורת התנועה האפשרית של מי שההיסטוריה סגרה עליו מכל עבר. חביבי הבין אולי יותר מכל סופר פלסטיני שנשאר את המשמעות הבלתי אפשרית של הפועל הזה: להישאר. להישאר אחרי האסון, להישאר בתוך המדינה שקמה על חורבות עולמך, להישאר בשפה הערביית בתוך מרחב שמתרגם אותך ללא הרף לעברית. להפוך את הערבית לשפת מיעוט, לשפת החשד ומצב החירום.

לכן גם סיפור הפרסים שקיבל נשמע כאילו נכתב בידי חביבי בי עצמו. בשנת 1990 קיבל את פרס אֶלְקָרס מטעם הארגון לשחרור פלסטין, בשנת 1992 קיבל את פרס ישראל לספרות ערבית. קשה להעלות על הדעת אירוניה חביבית חריפה מזו: אותו סופר מקבל כמעט במקביל הכרה מן הלאומיות הפלסטינית ומן המדינה הישראלית. החוץ והפנים שבים ומתגלגלים זה בזה. הוא מעורר אי־נחת בשני הצדדים בדיוק משום שהוא מסרב להיענות לחלוקה הנוחה בין נאמנות לבגידה, בין התנגדות לפיוס, בין קורבן למשתף פעולה. ההתנגדות הפלסטינית להסכמה של חביבי לקבל את פרס ישראל לא הייתה שולית. מחמוד

של חביבי, 'אין בלתי מעורבים בגיהנום' (שעתיד לראות אור השנה בעברית בסדרת מפתוב, בהוצאת פרדס, בעריכת איאד ברגותי ויונתן מנדל). כותרת הסיפור היא הקדמה ראויה לכל הקורפוס של חביבי: אין עמדה בטוחה מחוץ לאש. מי שנשאר אינו עומד על גבעה וצופה ממנה על הגיהנום, הוא נשאר בתוכו. הסיפור הזה מזכיר לנו שיש חביבי מוקדם יותר, שעדיין צריך להיאסף ולהיקרא.

במובן זה גם התרגום לעברית הוא חלק מן הסיפור. אנטון שמאס, שתירגם את חביבי לעברית בגאונות רבה, הבין שהעברית לא תוכל לקלוט את חביבי אם תגהץ אותו, כי חביבי צריך להיכנס לעברית עם הקמט, עם האירוניה, עם הערבית שנשארת בתוך העברית, תקועה כמו עצם בגרון. תרגום שקוף מדי היה מחמיץ אותו. הוא היה הופך את סעיד אבו אלנחס לרמות "חביי בה", את האבסורד לבריחה, את הפוליטיקה לאורינטליזם. משום כך רחה שמאס את המושג "תרגום" כפשוטו, והעדיף לקרוא לו "גרסה עברית", ואף הרשה לעצמו להפליג בריאולוג עם הסופר. המתווה הזה הוא גם המתווה שמנחה את עבודת התרגום שלנו. המתרגמים אינם שקופים, הם "מבצעים" עברית שמכילה בתוכה ומצדדיה ערבית.

אבל עכשיו, 30 שנה לאחר מותו של חביבי, החוב התרגומי כלפיו עדיין לא הושלם. לא די בהפיכתו לסמל. שנים רבות חזר חנן חבר ואומר לי שצריך לתרגם את השייט ששת הימים – סְדָאסִית אֶלְאִיאָם אלֶסְתָה – במלואה. לא פיסה אחר פיסה. יש לכך חשיבות ספרותית ופוליטית כאחת. זה אינו רק קובץ סיפורים, זוהי שייטה. שש יחידות שמדברות זו עם זו. אמנם כל אחת מהן יכולה לעמוד לבדה, אבל הקריאה הנפרדת מחמיצה את הקשרים הקיימים ביניהן. זה אינו רק רצף של סיפורים, זו צורה ספרותית של מפגש לאחר קריעה. ואין פלא שכאן נחשפת האיסימטריה של התרגום לעברית. כשבודקים את אינדקס תרגומי הספרות מערבית לעברית באתר של מפתוב (אינדקס חגיגי הפתוח לכל שנבנה על בסיס הנתונים שאספה ד"ר חנה עמית-כוכבי ומוקדש לזכר בתה טלי עמית-כוכבי ז"ל), מתגלה תמונה חגיגית ממש: יש סיפורים מן השייטה שתורגמו שלוש או ארבע פעמים, ואחרים אינם נוכחים בעברית בכלל, או כמעט בכלל. כך, גם בעברית חביבי מגיע אלינו מפורק. הפרי והקלייפה, בלשונו של ולטר בנימין, הופרדו זה מזה. אבל אצל חביבי אי אפשר להסתפק בגרעין בלי הציפה, או בציפה בלי הגרעין. צריך להחזיר את הצורה השלמה, מפני שהפוליטיקה של השייטה אינה מתמצה בכל סיפור בנפרד, היא מקבלת את ביטוייה המלא במתח ביניהם. חביבי כתב במחזורים, במבנים מצטברים, בתנועות של חזרה והרהור. כאשר קורעים ממנו חוליות נפרדות, מאבדים את המחרוזת. כאשר מתרגמים קטע נפרד, מחמיצים את הצורה ההיסטורית שבתוכה הוא נכתב. אם תתורגם השייטה בשלמותה, יתקבל מה שהתרגום החלקי הסתיר: את המבנה של ההישארות אחרי 1967, את החיבור המחודש והכואב בין הפלסטינים שנשארו לבין הפלסטינים שנכבשו מחדש, ואת הפיכת חלום השיבה לקריקטורה של התגשמותו. לכן התרגום המלא של סְדָאסִית אֶלְאִיאָם אלֶסְתָה יביא לעברית לא רק את תוכנה של היצירה הזאת אלא גם את הצורה הפוליטית הייחודית שלו.

חביבי אינו סופר נוח ולא מתמייין בקלות. הוא אינו מתיישב יפה על המדף של "ספרות ערבית בישראל", ולא על המדף של "דריקוים", ואפילו לא על המדף היציב מדי של "ספרות פלסטינית". הוא גדול יותר ומטריד יותר מכל הקטגוריות הללו. הוא כתב את מי שנשאר ולא חרל להיות זה, את מי שדיבר בשפת המקום ולא קיבל בעלות עליו, את מי שצחק משום שהצחוק היה דרך אחרת לומר: אני עדיין כאן.

30 שנה לאחר מותו, כדאי לחזור אל אמיל חביבי לא כדי לרכך אותו, אלא כדי לשוב ולשמוע מחדש את אינהנחות שהוא

מייצר. הפרס הכפול, המצבה בחיפא/חיפה, סעיד אבו אלנחס, הסאטירה, התרגום, השיבה שלא הייתה וההישארות שלא נגמרה. כולם שייכים לאותה תחבולה גדולה. חביבי כתב מתוך המקום שבו אי אפשר יותר להיות קנדיד במובן של התמימות, ולכן המציאות עמומית. הוא כתב מן המקום שבו אי אפשר להיות חופשי, ולכן המציאות חירות של לשון. הוא כתב מן המקום שבו

אי אפשר להישאר באמת, ולכן הוא נשאר בחיפה. ●

יהודה שנהב-שהרבני, עורך ראשי של סדרת מפתוב לספרות ערבית בעברית, מבין זן ליר בירושלים, ופרופסור (אמריטוס) באוניברסיטת תל-אביב

אמיל חביבי. איור: צחי פרנר

כשתי פיגורות יסוד של הספרות הפלסטינית אחרי הנכבה. כני פאני נתן צורה לגולה, לשיבה, לאוכרן שאי אפשר להשיב. חביבי נתן צורה להישארות, לאירוניה, לחיים בתוך הסתירה. חזרי, שידע עד כמה הספרות הפלסטינית נכתבת בתוך תנועה, בין מחיקה לעדות, כינה את חביבי מספר פעמים "מורנו אמיל חביבי". זו מחווה מדויקת. חביבי היה מורה לא משום שהציע דרך לצאת מן הסתירה, אלא משום שלימד איך כותבים מתוכה. חביבי כמובן לא כתב רק את 'האופ-סימיסט'. כבר בשייטת ששת הימים הוא הגיב לשבר של 1967, לא כפרק בורד אלא כמחזור, כצורה מצטברת של כתיבה. אחר כך באו אח'טיה וסראיא בת השד, שהרחיבו את עולמנו אל מחוזות של אגדה, נשיות, שדים. לכן טעות היא לקרוא את חביבי דרך יצירה אחת בלבד, גם אם היא יצירת המופת שלו. הספרות שלו בנויה כמערכת של הרהורים: חיפא חזרת, ההיעלמות חזרת, השיבה שאינה מתממשת חזרת, והדמות הפלסטינית נעה שוב ושוב בין נוכחות למחיקה.

בנוסף לרומנים הוא כתב גם סיפורים קצרים. בוויקיפדיה נכתב שהסיפור הראשון שלו הוא 'שער מנדלבאום', שהתפרסם בשנת 1954. הכרונולוגיה הזו דורשת תיקון. כבר ב-1948/9 התפרסם בכתב העת הלבנוני אֶלְטֶרִיק סיפורו

עצמו כהתחלה חדשה, אבל נשאו בתוכם עבר שלא הסכים להפוך לזמן עבר. אצל חביבי העבר וההווה אינם מסתדרים בזה אחר זה, אלא שבים ומתנגשים זה בזה בנתיב הטמפורלי של החיים, של הסיפור, של הפוליטיקה. הם עשויים להתנגש בתוך אותו משפט. סעיד אבו אלנחס מדבר כמי שכבר ויתר, אבל כל ויתור שלו מחזיר את מה שאי אפשר לוותר עליו.

חיפא/חיפה היא הלב של התחבולה הזאת. חיפה של מי שנשאר בה, אבל נדרש שוב ושוב להוכיח שאינו פולש אליה. חיפה של מי שהבית שלו נעשה בן רגע למקום שבו הוא מתארח. כאן נפער הפער הגדול בין חביבי לבין מייסד "ספרות ההתנגדות", ע'סאן כנפאני. כנפאני כתב את השב לחיפה מן החוץ, מתוך הגלות, מתוך הפנטזיה המכאיבה על החזרה. חביבי כתב את הסיפור של הנשאר בחיפה מן הפנים, מתוך הגלות שבתוך הבית. אצל כנפאני השאלה היא איך זה לחזור אל הבית שאבד. אצל חביבי השאלה היא מה קורה כאשר לא עוזבים את הבית, אבל הבית עוזב אותך. לכן "נשאר בחיפה" אינו רק משפט על מצבה. זה הדהוד, אם לא תשובה ספרותית ממש, לכנפאני. לא השב, אלא הנשאר. זו לא הדרמה של השיבה, זה האבסורד של ההישארות. לא רק הרגע שבו הדלת נפתחת אחרי שנים של גלות, אלא השנים הארוכות שבהן אתה ממשיך לעבור על פני אותה הדלת, יודע שהיא שלך, יודע שאינה שלך, וממשיך לצחוק בייאוש. נוכח נפקד.

ההבדל בין כנפאני לחביבי אינו ההבדל שבין ספרות הרואית לספרות מפויסת. זה ההבדל בין שתי טרגדיות פלסטיניות: הטרגדיה של מי שהוגלה מן הבית, והטרגדיה של מי שנשאר בבית לאחר שהבית גלה ממנו. הסופר הלבנוני אליאס ח'ורי הבין את זה היטב. בטריולוגיה ילדי הגטו, הוא קרא את כנפאני ואת חביבי